

Ziwan û Dîyalektê Kurdî

SEÎD VEROJ

DIYARBEKIR, 13/7 2012 — Bêguman mesela ziwan û dîyalektan, yew mesela zaf nûhîm û kehan a zanistîya lîngustîk a. Heta ewro na mesela zaf munaqêşe bîya, no derheq de tarîfê cîya cîyayê bîyê, labelê yew tarîf û îzehatêko maqul o ke herkes sero hemfikir bo nêbîyo. Bîlhesa ver bi peynîya seserra 19. de xebatê dîyalektolojî sero hîna vêşî bîyê, peyda bîyayîşê ziwan û lehçan sero, bêj bi bêj teorî ameyê pêşkêş kerdene. Eno nûste de yew bi yew dîyarkerdişê enî bêj teorîyan mimkun nîyo. Labelê hewceyo verê heme çî bi kilma der ziwani sero çend qiseyê bêrê vatiş. Ziwan, tena hacetê dayen û girewtena navbeyna mêrdiman nîyo, ey ra hîna vêşêr û hîna xorînêr o, berhemê têkilîya tarîxî ya vîr û hişê komeyê mêrdiman o. Têkilîya Komeyê mêrdiman ra teber û têkilîyanê mêrdiman ra teber, ziwaneke xoser çinyo. Ferd (şexis), ancax sey yew endamê komeyê mêrdiman, şeno ziwan sey ziwane xo bivîno. Peydabîyayîşê qisekerdene bi xo zî, berhemê têkilîya navbeyna mêrdiman o.

Rojgaro verên ra hetanî ewro, dinya de çiqas kom û komikê kulturî yê cîya cîya peyda bî se ke, hende zî ziwane cîyayî peyda bîyê. Ziwanzanî, ziwane ke dinya de peyda bîyê; wazenê wa merde yan zî ganî bibê, goreyê xusûsiyetê ênan kome bi kome cêra aqitnenê(abirnenê) yan zî tesnîf kenê. Tesnîfkerdişê ziwanan, yan goreyê xusûsiyetê gramerê ênan yan zî goreyê mêrdimayeya ênan a tarîxî yeno dîyarkerdiş. Ziwanê kurdî zî, berhemê têkilîya tarîxî ya kom û komikandê komelgaya kurdî yo. Wexta ke ma biwazê ziwandê dinya mîyan de cayê ziwandê kurdî dîyar bikerê, gerek ma verê heme çî têkilî û mêrdimayeya ziwane kurdî û ziwandê bînan dîyar bikerê.

Ziwanê kurdî bi dîyalektanê xo ra, komeyê ziwandê Hind-Awrupayî mîyan de ca gêno. Ziwanê Hind-Awrupayî xo mîyan de benê di şaxî:

- a) Şaxê Hînd-Awrupayî.
- b) Şaxê Asyayî.

- a) **Ziwanê Hînd-Awrupayî:** Ziwanê ke nê şaxî mîyan de ca gênê, kome bi kome cêra abiryenê;

1- *Ziwanê Germanî:* Almankî, îngilizkî, flemenkî, norveçkî, siwêdkî, îzlandayî, hollandkî û dankî.

2- *Ziwanê Romenî:* Fransizkî, îspanyolkî, îtalyankî, portekîzî, katalankî, romenkî, ladîno û provencalkî.

- 3- *Ziwanê Silavî*: Ruskî, ukranyankî, sirpkî, xerwatki, boşnaqi, lehkî, bulgarkî, makedonki, slovenki, slovakî û çekî.
 4- *Ziwanê Keltî*: Bretonki, galkî, îrlandayî û îskoçki.
 5- *Ziwanê Baltiqî*: Lîtvankî û letonki.

b) **Şaxê Asyayî**: Ziwanê Asyayî zî xo mîyan de benê di şaxî;

1- *Ziwanê Hindî*: Na grube mîyan de ziwanê zey sanskirîtkî, hindki, pencabki, bengalki, urdukî, seylankî, keşmîrkî, sindki û sewbî ziwani gruba hindî estî. Ena grube mîyan de sanskrîtî, zey ziwanêko tewr verên yê gruba Hindî yeno qebûlkerdiş.

2- *Ziwanê Aryani(Îranî)*¹: Ziwanê gruba Aryani(Îranî), goreyê sazbiyayişê gramerî, xo mîyan de benê çehar şaxî; gruba bakûr, başûr, rojhelat û rojawayî. Kurdî dekiwena gruba rojawanê bakurê Îranî û farisî zî dekiwene mîyanê gruba rojawanê başûrê Îranî. Ena grube mîyan de zî persî, pehlewî(persîya mîyanêne) û farisîya verên û ewroyêne(serra VIII ra na heta), kurdîya qedîm û dîyalektê xo, peştûnî, belûcî, osetî... ca gênê. Wexto ke ma vanê Îranî, qestê ma tena ziwanê farisî(parsî) nîyo, labelê mimkuno ke tayê kesî biwazê kelîma “Îranî” ra tena mana farisî vejê. “Çimki senî ke her ziwanê Germanî Almanî nîyo, her ziwanê Îranî jî farisî nîyo.”² “Belgeyê tewr kehên gruba Hind-Îranî, belgeyandê Mitanîyan mîyan ra vejîyayê. Mitanîyan, bakurê Mezopotamya de, nîzdî 1500 serrî verê bîyayişê Îsayî dewletêk viraşt bî.”³

Kurdî, ziwanêk xoser o, xusûsiyetê eyê xasî û tarîxêk eyê qedîm esto. Binya û eslê xo de, heme xusûsiyetanê ziwanê Aryani xo mîyan de paweno. Eno nûste de kelîma “kurdî”, cayê kurdîya qedîme yanî kurdîya tewr verêne de ameya nûstiş. Etiya de wexto ke ma vanê “kurdî”, qestê ma, heme zar û lehçeyê ke kurdîya tewr verên ra peyda bîyê; zey kurmancî, kirmanckî(kirdî/zazakî/dimilî), soranî, hewremanî, lûrî, kelhûrî û ayê bînî yî. Ayê ke wazenê ziwanê “kurdî” tena zey kurmancî nîşan bidê, armanca ênan çî bena wa bibo, mîyanê çemberêk teng û tund ê lînguîstîk ra nêvejenê tebe. Çinku peydabîyayişê lehçeyê ciya yê yew ziwani, tena bi qeydeyê lînguîstîkî îzah nêbenê. Pa bi xusûsiyetê lînguîstîkî wa, tarîx, kultur, folklor, adet û toryê yew komele zî dîyarkerdişê ziwan û lehçeyê ênan de unsûrê esasî yî.

Têkilîya komeyê mêrdiman; têkilîya tarîxî, îqtisadî, qewmiyayişê xozayî û cemaatî bîyê sebebê dayiş û girotişê ziwan û kulturandê cîyayan zî. Çinku ziwan zî zey çîdê ganî yo, zemanî mîyan de bedêlyeno (vuryeno). Rojgaro ke ziwani peyda bîyê û heta ewro, her bêj têkilîya navbeyna komeyê mêrdiman, bîyê sebebê bedêlyayişê ziwanan. Goreyê dereca têkilîya pêwa ciwyayişî, dînî, ticarî, sîyasî û

¹ Kelîma “îran”î, “aryani”ya sanskrîtî ra peyda bîya.

² El Dahoodî, Zuhdî, *Tarîx, Kultur û Xebata Zindebîyayişê Kurdan*, r. 162, weş. DENG

³ Kaya, Korhan, *Hindistan 'da Diller(Ziwanê Hindîstani)*, r. 70, weş. Îmge-2005.

kulturîyê ênan, hetê ziwani ra zî dayiş û girotişê ênan biyo. Têkilîya ziwanan de, verê heme çî vate (kelîme) û tayê şeweyê vatişê ênan kiwenê têmîyan. Peynîya nê têkilîyan de, hem ziwane welatanê ciya ciyayî û hem zî yew ziwane goreyê ca û herêman, xo mîyan de bedêlyeno. Ray rayan eno bedêlyayiş hende gird beno ke, qisekerdoxê eynî ziwani zî nişkenê yewbine tam fam bikerê. Goreyê ca û waran, bi eno hawa bedêlyayişê yew ziwani ra vajyeno dîyalekt(lehçe, zarava). Ziwanzan Ludwig Paul vano “navbeyna ‘ziwan’ û ‘lehçe’ de hîç sînorêko qethî û ‘xozayî’ çini yo. Kê şênê di şeweyê ciya yê yew ziwani hetê kulturî ra zey lehçe, sewbî hetana zî zey di ziwane ciyay tarîf bikê. Goreyê tarîfkerdiş û xusûsiyetê ênan, minkuno ke mesela “ziwan û lehçe”, heta yew dereca keyfî bo zî.”⁴ Tayê ziwanzani zî lehçe, zey şeweyêk qisekerdişê ziwani tarîf kenê. Kilmadere me eşkenê vajê ke tarîf û çarçova “lehçe(zarava)” sero, fikrêko sabî û mutlaq çinyo. Mîsal; “Ziwane erebî yo ke ewro Sûrye ra bigîre heta Misir û ewca ra heta rojavayê vakurê Behra Sipî, mîyanê Afrîqa û Nêmgirawa Erebi yeno qisekerdiş, lehçeyê erebî yê ciya ciya yê.”⁵ Zaf cayan de qisekerdoxê erebî ke bi lehça xo qisey bikerê, yewbine(jewbine) fam nêkenê. Ma eşkenê enî bêj mîsalan, qandê sewbî ziwane û milletan rê zî bidê. Bîlhesa hetê sîyasî ra merkezîbîyayişê dewletan yan zî peydabîyayişê dewleta modrn, mesela ziwaneko standart vet meydan û ey zî bi xo wa problemê lehçe(zarava)yê ciyayî ardî meydan. Çinku wexto ke ma bala xo bidê xebatanê dîyalektolojî, dîyar beno ke enî bêj xebatî, peynîya seserra 19.(in) de hîna vêşî biyê.

Etiya de ma do kilma dere hetê xusûsiyetê ziwani ra bahsê têkilîya zazakî(dimilî), lehçeyandê kurdî ya qedîme û tayê ziwananêd gruba Hind-Îrani bikê. Sey ziwananê bînan, ziwane kurdî de zî tain şewe û dîyalektê ciya ciyayî estî. Bêguman sebebê tarîxî, sosyal, ekonomîk û sîyasî yê peydabîyayişê dîyalektan estî. Tiya de ma do yew bi yew enî sebebana sero nêvinderê, labelê hewceyo ma biney bahsê xebata dîyalektolojî û tarîfê çekûya(kelîma) “dîyalekt” bikê. *Dîyalekt(zarava)*, hetê yew komeyê qisekerdoxanê ziwani ra, welat û herêmandê ciyayan de, bi hawayê ciya ciyayî qisekerdişê yew ziwani, bi kelîma dîyalekt (lehçe, zarava) yeno namekerdene. Rojgaro verên ra hetana ewro kurdîya qedîm zî xo mîyan de gelek bedêlyaya, tira lehçe û şeweyê ciya ciyayî peyda biyê. Labelê goreyê gelek ziwanzan û zanayîşeya liguîstîk, ma eşkenê vajê ke nizdîyeya navbeyna lehçanê kurdî, ferqê ênan ra zaf vêşî ya. Hetê tarîxî û komelnasî ra zî, kok û rûçikê etnikî yê qisekerdoxanê eno ziwane û lehçeyan şino pêsero û yew o.

⁴ Paul, Ludwig, *I. Uluslar arası Zaza Dili Sempozyumu*, say. 20, Bingöl Üniversitesi yayımları, 2011

⁵ Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, 5. Baskı, Ankara-1995

Xebata derheqê veracêkerdişê dîyalektanê zîwanê kurdî gelek kemî bo zî, dîyalektê cîyayî, rastîyeka tarîxî ya pêrin zîwanan a. Kurdî zî ay zîwanan ra yew a. Sebebo ke ewro roj ma dest de enî bêj xebat û dokomentî çinî yê, yan zî ayê ke estî zaf loqal û kemî yê, zîwan û dabeşbîyayîşê dîyalektanê kurdî sero zî fikrê ciya ciyayî peyda bîyê. Ferqê cîyabîyayena nê fikra çiyoyê? Ez do dewamê nê nûştîşî de ciwabê ey bida.

Ma eşkenê vajê ke dîyalekta zazakî(kirdî/dimilî), bi giraneya xo zîwanê qisekerdişî yo. Zîwanê ma hetê vatiş û eşnawitişî ra bêj bi bêj û dewlemend o. Labelê sebebê ke ma heta eyro (ewro) nişênayo zîwanêko pêgirewte û standart virazê, ay bêjebêjî û zengînîya qisekerdene, pratîk de bîya sebebê cêrabîyayîş, famnêkerdiş û qerfiyayîşê têkilîyan. Ma zanê ke “*Nûste* bi xo, îmgeyê zîwanê qisekerdişê yo, bi şekil û nîşanekan nawitişê vengano”.⁶ Eger ma biwazê şert û qeydeyê zîwanê nûstişê kurdî û dîyalektanê yê newe ra dirist bikerê, hewceyo ke ma pêrin fekan û dîyalektanê zîwanê kurdî sero kar û xebateka aqademîk bikerê, gamêke aver xarîteya zîwan û lehçanê kurdî vejê meydan.

Ze ke ma cor de zî dîyar kerd, gruba zîwanê Hindî-Aryanî mîyan de sanskrîtî, avestayî, persî, pehlewî(persîya mîyanêne) û farisîya ewroyêne(serra VIII ra na heta), kurdiya qedîm û dîyalektê xo, peştûnî, belûcî, derî ca gênê. Sanskrîtî û avestayî, ena grube mîyan de zîwanê tewr qedîmî yê. Kê eşkenê vajê ke zîwanê avestayî û pehlewî, zey di çimeyê kevnare yê farisî û kurdî yenê qebûlkerdiş. Labelê ze ke Minorsky zî vano, “Kurdî eslê xo de bi tamamî farisî ra ciya ya”⁷ Wexto ke ma ewro roj zî şopa(herunda) enî wûrdî zîwanê qedîman(sanskrîtî û avestayî), hetê kelîme û sazkerdişê cumleyan ra, hem bi zazakî(kirdî)-kurmancî reyde de û hem zî bi farisîya ewroyêne reyde pê muqayese bikê, eno xusûsiyet dîyar aseno.

Avestayî	Farisî	Zazakî(dimilî, kirdî)	Kurmancî
“aspa	espa	astor/estor	hesp/esp
ap	ab	aw	av
âtar	ateş	adir	agir
bâzu	bâzu	bazû	bazû
ber	borden	berden	birin
buze	biz	bize	bizin
cakuşa	çakoş	çakûş	çakûş
daēwa	dîv	dêv/dêw	dêv
gāo	gāv	ga	ga
hapta	heft	hewt, hot	heft

⁶ KIRAN, Zeynel, *Dilbilim Akımları*, Onur yay. s. 129

⁷ Mc. Carus & Minorsky, *Kürtlerin Menşei ve Kürt dili incelemeleri*, Sönmez Neşriyat ve matbaacılık, 1963- İstanbul

hizū	zebân	zûn, zon	ezman
hunara	honer	huner	huner
isēyan	tevano	şēnayene	şıyan
mar	merden	marg	mirin
pancan	ponc	panc	pênc
raeša	rîş	rêş/rîş	rîş
raoxšna	rûşn	roşn	ronahî
sāra	ser	sare	ser
sarata	sard	sard	sar
ters	ters	ters	tirs
tešte	tešt	tešt	tešt
ūrî	se	hîrî	sê
urupi	rubâh	lûy	rovî
wafra	berf	vewre	befr
wahrka	gorg	verg	gur
wāta	bād	va	ba
wohuna	xun	gun	xun
xara	xer	her	ker
yewan	cewân	cewan, ciwan	ciwan
zairita	zerd	zerd	zer
žnā	danisten	zan	zanîn” ⁸
“angušta	engošte	engište	pêçî, tilî
asman	asman	asmên	asîman
asta	estxuan	este, aste	hestî
awra	ebr	awr, hawr	ewr
azem	men	ez	ez
bara	bar	bar	bar
bareziş	baliş	barezîn, balişna	balgî
bereza	bolend	berz	bilind
çi, çina	çe	çi, çina	çi
deh	deh	des	deh
drajah	derazî	dergê	dirêjî
dujd	dozd	dizd, dijd	diz
duma	dim	dime	duv
garema	germ	garm, germ	germ
garw	giriŋten	girewten	girtin
goşah	gûş	gweş, goş	guh
Homa	Xuda	Homa	Xwedê
huşka	hoşk	hûşk, wûşk	hişk
mazga	meğz	mezg	mejî
mizda	mojde	mijdanî, mizgîn	mizgîn” ⁹

⁸ Kesrevî, Armîn, *Xud Amuzî Xetî Avestayî*, rûp: 4, 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 23, 29, 31, 33, 34
<http://www.zoroaster7.persianblog.com>, <http://www.avesta.org/yasna/hasna.htm>

Çend mîsalê cumlesazî yê farisî, zazakî û kurmancî:

“Reşt ez Senendec bozurgter est.(F)

Reşt Senendec ra girdêr o.(D/Z)

Reşt ji Senendecê girdtir e.(K)

Rûzê ewel-ê Ferverdîn, îdê Nuruze est.(F)

Rojo vernî yê Awdare, roşanê Newroz o.(D/Z)

Roja pêşîn a Adarê, îda Newroz e.(K)

Sermay-ê şebî yelda(direjterîn) bâ germayê delha germ mîşevêd(F)

Serdeya şewa derge, bi germayeya zerran germ bena.(D/Z)

Sermayê şeva herî dirêj bi germayîya dilan germ dibe(K)”¹⁰

“Men emû yê û bûdem. (F)

Ez dedê(datê) ey bîya. (D/Z)

Ez mamê wî bûm. (K)

Dîrûz sobh, hevâ serd bûd. (F)

Vizêr şewra, hewa serd bî. (D/Z)

Do sibehî hewa sar bû. (K)”¹¹

Wexto ke ma bala xo bidê cumle û kelîmandê corênan, ayê ke vanê “zazakî kurdî nîya, yew lehça farisî ya”, ên do bivînê ke zazakî çiqas nîzî farisî ya, kurmancî zî eke ay ra vêşêr nêbo, bi kemaney qasê aye nîzdîyê farisî ya. Heta kê şênê vajê ke kurmancî hetê fonetîk û sazbiyayîşê cumle ra, zazakî ra zêdeyêr nîzdîyê farisî ya.

Prof. Dr. Abidin İtil bale kaşkeno “pêmendîşeya navbeyna ziwanê sanskrîtî û ziwanê hemberyanê ênan (ke Mîtanî û Kassîdî yê. Mîtanî, V.M. serrê 1500-1300 de, vakurê Mezopotamya de Sûrya eyroyên ra bigîre heta Filîstin vela bîbî. Kassîdî zî, V.M. serrê 1750-1170 de, Babîl de hukûm kerdo) û qandê(seba) dîyarkerdişê tesîr pêkerdena wûrdî ziwanan zî mîsalanê balkêşan dano.”¹²

Sanskrîtî	Avestayî	Zazakî(dimilî, kirdî)	Kurmancî
“soma	haoma	homay	xuda, xwedê
sapta	hapta	hot, hewt	heft
haridaya	zardaya	zare	dil

⁹ Bilgin, M. Siraç, *Zarahuştra GATHALAR*, r. 170-184, weş Doz

¹⁰ Pîrî, Mohammad, *Farsça Öğrenelim*, say. 186, 2. Baskı

¹¹ Aslanoğlu, Osman., *Kolay Farsça*, say. 94-95, Kent ışıkları yay, 2. Baskı

¹² Kaya, Korhan, *Hindistan'da Diller(Ziwanê Hindîstanî)*, r. 79, weş. İmge-2005.

hasta	zatsa	dest	dest
varâha	varaza	xoz	baraz
hima	zima	zimistan	zivistan
bâhu	bâzu	bazu	bazu
cana	zana	za	za
vacra	vazra	varso, virso	birûsk
aşva	aspa	astor	hesp
şvasura	khusura	vistur	xezur
pitar	pitar	pî	bav
mâtar	mâtar	ma, maye	dê
duhitar	dugther	keyna	dot
bhrâtar	bratar	bra	bra
go	gao	ga	ga
vâta	bâda	va	ba
vayu*	vaya	vayo	ba” ¹³

Derheqê têkilîya zîwan û dîyalektanê kurdî de, kê vato çi?

Ez wazena etîya (ewta) de tesnîfkerdişê dîyalektanê kurdî û vateyê sero vîndera. Qandê enî rê ez do bi garaneye bahsê fikirdê tayê nûstox û kurdologê ke zîwan û dîyalektolojîya kurdî sero xebityayê bika. Heta ewro(eyro) pêrin dîyalekt û fekanê kurdî sero xebatêka bi serûvera û besbîyaya bi ma dest nêkewta yan zî zaf kemî bîya. Belkî xebatê akademîk ê ke ewro ra pey bêrê kerdiş, bibê sebebê nawitiş û akerdişê rêçêkêda newa. Labelê gerek ma ena zî bizanê, ke xebata ma ya ewroyêne zî çinîbiyaye ra dest bide nêkerdo. Heta ewro derheqê dîyalekt û zîwanê kurdî de gelek çî amey vatiş û nûstiş. Ez wazena ke bi kilmadere bahsê enî vatiş, belge û xebatan biko. Eke ma hawayêko kronolojîk bahsê enî eseran û vatişan bikê, vernîya pêrin de *Şerefname* yeno. *Şerefnameyê Şerefxan Begî* de çehar dîyalektî zîwanê kurdî amey humartiş: 1-Kurmancî, 2-Lorî(lûrî), 3- Kelhurî, 4-Goranî. *Şerefname* de “zazakî” sey yew parçeyê goranî ameyo qebûlkerdiş.¹⁴

Şerefname ra peye *Seyhetnameyê Ewliya Çelebî* yeno. Wexta ke ma *Seyhatnameyê Ewliya Çelebî* ra bewnî, kê şênê vajê ke derbarê kurdolojîyê de agadareyê zaf mûhîmî tede estî, labelê etya(ewta, tîya) de ma wazenê vêşî dere hetê zîwanî ser bide bewnî. “1655 de seyah Ewliya Çelebî û Melek Ehmed Paşa, bi munasebeta seferêke ver be Wanî ra, gelek cayanê welatê kurdan gêrenê.

* bew. Zîwanê sanskrîtî de yeno mana “Homayê Vay”, r. 27, Kaya, Korhan, *Hindistan'da Diller(Zîwanê Hindistanî)*, weş. Îmge-2005.

¹³ Kaya, Korhan, *Hindistan'da Diller(Zîwanê Hindistanî)*, r. 24-25, weş. Îmge-2005. Wexto ke ma bala xo bidê bedêlyayîşê vengandê navbeyna zîwanê sanskrîtî-avestayî, ma veynenê ke vengê /s/ yê /h/, /h/ yê /z/, /c/ yê /z/ reyde, /şva/ yê /spa/ û /spa/ zî yê /khu/ reyde bedêlyenê. Bew. Kaya, Korhan, r. 24-25.

¹⁴ Xan, Şeref, *Şerefname*, r. 20, weş. Hasat, çap:4, İstanbul -1990, Zewbî zî bewnînê: Mc. Carus-Minorsky, *Kürtlerin Menşeyi ve Kürt Dili İncelemeleri- Menşeyê Kurdan û Tehlîlê Zîwanê Kurdî*, r. 48, weş. Sönmez, İstanbul-1963

Çelebî derheqê enî sefer û gêrayişan de yew eser nûseno û nameyê eserê xo zî *Seyhatname* nayo pa. *Seyhatname* de, bahsê şiyês(16) dîyalektanê zîwanî kurdî keno û nameyê ênan zî wina rêz keno: Mehmûdû, avnikî, zazayî, loloyî, cîloyî (hekkarî), şîrvanî, cîzrewî, pisanî, sincarî, harîrî, erdelanî, soranî, xalitî, çekvanî, îmadî, rojkî.”¹⁵ Ana aseno ke Çelebî dîyalekt-şêwe û nameyê mintîqa û cayan tîmîyan keno, gama ke ma ênan sey dîyalektan tesnîf bikê; loranî, soranî, erdelanî û zazakî manenê. Ayê çekûyê ke Çelebî pêser kerdî, kê eşkenê sey lûgatêke hûrdî yo verên qebûl bikê.

Tira pey tenya dîyalektolojîya kurdî nêbo zî, xebata P. Maurizio Garzonî, “*Grammatica e Vocabolario Dalla Lingua Kurda/ Kürt Gramerê Zîwanê Kurdî(1787-Roma)*” yena. Ferdinand Justi zî serra 1880 de bi namebê “*Kurdische Grammatik/Gramera Kurdî*” yew eserêko newe pêşkêşê zanyarandê Petersburgî keno.¹⁶ Xebata pedegogê armenî Haçatur Abovyanî(1809-1848) zî tesîrêko giran Îranologandê Rusya sero kerdo. Eno semed ra Abovyan sey pîyê kurdolojîya Rusya yeno qebûlkerdiş. Abovyan zî dîyalektanê zîwanê kurdî bi namebê kurmançî û zazakî di şaxî(gilî) keno. Serra 1903 de lêkolînero Almanij Von Le Cod, dîyalekta zazakî sero, beyntarê serrandê 1903-1906 de, Oskar Mann zî zîwanê kurdî-farisî sero xebityenê û enî hûrdî zanyarî xebata xo Berlîn de bi namebê “*Kurdizch-Persischen Forschungen*” sey çehar cildan danê çapkerdiş û velakerdiş.¹⁷

Abovyanî ra pey, Piotr J. A. Lerc(1828-2884), sey hîmdar û viraşttoxê kurdologiya Rusya û Sovyetî yeno qebûlkerdiş. Gorey belgeyandê ewro, “metnê verênî yê zazakî(dimilî) zî ey bi xo, goreyê fek û vatişdê kurdê ke lejdê Rusya-Osmanîyan de esîr kewtibî, pêser kerdî. Serra 1857-58 de, enî nûste û metnî St. Petersburg de yenê çapkerdiş û velakerdiş. Ferhengê vernî yê zazakî-rusî zî, serra 1858 de yeno çapkerdiş. Eynî wext Albert von Le Codî zî, tayn metnê folklorî kurdî bi dîyalekta kurmançî û zazakî(dimilî) pêser kerdî û serra 1903ê Berlîn de dayê çapkerdiş û vela kerdî.”¹⁸

Bêguman mesela materyalê dîyalekta zazakî(dimilî-kirdî) û nûstişê aye, zaf mûhîm a. Ewro roj ma destê de eserê ke şeklê kehên yê zazakî(dimilî) û tekamûlê aye binawênê çinî. Eke dûkomentê arêkerde yê Peter Lercî(1858) nêbê, agadarîya ewroyî gore, nûste û kitaba verênî ya dimilî(zazakî/kirdî) *Mewlûdê*(1899) Mela Ehmedê Xasî yo. Metnê ey ra pey zî, *Mewlûdê* miftîyê Sorege Mela Umsan Efendîyê Babijî yo, ke serra 1903ê de nûsya wo û 1933 de zî Şam de ameyo çapkerdene.

¹⁵ Bruinessen, Martîn, *Studia Kurdica, Onyedinci yüzyılda Kürtler ve dilleri: Kürt lehçeleri üzerine Evliya Çelebi'nin notları*, r. 18, hej: 1-3, weş. Enstituya Kurdî ya Parîsî, Nîsana 1985

¹⁶ BALÎ, A. *Kürtçe Dilbilgisi (Türkçe İzahli)*, r. 31, weş Alan, Awdara 1992

¹⁷ Blau, Joye, *Kürtçe Dilbilim ve Sözlük Çalışmaları*, STUDIA KURDICA, No:1-3, r.63, Nisan 1985, Paris

¹⁸ Blau, Joye, *Kürtçe Dilbilim ve Sözlük Çalışmaları*, STUDIA KURDICA, No:1-3, r. 65, Paris, Nisana 1985,

E. B Soane zî kitaba xo ya *Grammar Of Kurmanjî or Kurdish Language/* London-1913) de dîyalektanê zîwanê kurdî eno hawa humareno: “a- Kurmancîya corî, b- Kurmancîya cêrî, c- Lûrî, zazayî, hewramî û goranî.”¹⁹

Zîya Gokalpê ke bi xo dimilî(zaza)yê Çemûrg o, dîyalektanê zîwanê kurdî eno hawa tesnîf keno: 1-Kurmancî, 2-zazakî, 3-soranî, 4-gûranî û 5-lûrî.²⁰

Mehmed Mîhrî zî vano, “esasen zîwanê kurdî di qismî yo: Kurdî û goranî. Goranî zî xo mîyan de bena di şaxî: Hewramanî û zaza.”²¹

Roger Lescotê ke Celadet Alî Bedirxanî reyde “Gramera Kurdmancî” hadernaya, derheqê dîyalekt û şeweyanê zîwanê kurdî de vano: “1- Kurmancî, 2- Soranî, 3- Dumilî(zazakî), 4-Goranî(û gelek şeweyê ênan ê herêmi)”.²²

Ziwanzan Kemal Badilli zî, vano çehar birrê zîwanê kurdî estî: “1- Kurmancî (kurdmanc/ kurmac/kirmanc/kirmaç), 2-Lûrî(lur, lor, ler), 3-Goranî (Hewremanî, Ewremanî, Zaza-dimilî), 4-Kelhûrî yan zî Soranî).”²³

Dr. Marûf Xeznedar zî, tesnîfkerdişê mamoste Tofîq Wehbî esas qebûl keno û dîyalektanê zîwanê kurdî sey ke cêr de dîyar bî tesnîf keno: “1-Kurmancî(a-kurmancîya serû, b-kurmancîya xwarû-soranî), 2-Goranî(Hewremanî)-Zazayî, 3-Lorî(bextiyarî, feylî, kelhûrî, lekî zî sey fekê ena dîyalekte qebûl keno).”²⁴ Eke kê bala xo bidê veracêkerdişê cumle û kelîmandê cêrênan, belkî fikrê nîzdî bîyayen û têkilîya enî dîyalektan hîna zelal dîyar bibo.

Hewramî/Hewremanî	Dimilî/Zazakî	Kurmancî
“awê	awe	av
awdar	awdayox	avdar
awdirya	awdaye	avdayî
awdew	awdo, mastaw	avdew, çeqilmast
awir, eyir	adir	agir
awîre, eyîre	adirên	agirîn, arîn
awirbazî	adirbazê	agirbazî
ardeyî	ardaye, ardene	anîn
ardî, hardî	ardî, hardî	ard, arvan
asan	asan	asan
asin	asin	hesin
asinîn	asinên, asinîn	hesinî
asinger	asinger, asinker	hesinker

¹⁹ Ji berhema Sadiq Behadîn Amêdî, *Rêzimana Kurdî: Kurmancîya jorî û jêrî ya Berhevkerî*.

²⁰ Ziya Gokalp, *Tetkîkê Sosyolojîyê Derheqê Eşîretandê Kurdan de*, r. 27, Nîsana 1992, weşanê Sosyal.

²¹ Mîhrî, Mehmed M.M.), *Mukaddimet-ûl İrfan*, Necmî İstikbal Metbası, İstanbul-1918, bew. <http://www.kovarabir.com/> mehmet-mihrim-m-mukaddimet-ul-irfan/

²² Bedir Xan, Emîr Celadet & Roger Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi*, r. 9, weşanê Doz, 1997-İstenbol

²³ Badilli, Kemal *Türkçe İzahli Kürtçe Gerameri(Kurmançça Lehçesi)*, r. 22-23, Med Yayınları, çapbiyayışo 2., 1992-İstenbol

²⁴ Xeznedar, Dr. Maruf, *Zimane Kurdî*, <http://www.kovarabir.com/dr-maruf-xeznedar-zimane-kurdi/>

aşîaw	arîye, ayre	aş
awşîne	ansam,	avjenî, ajne
ban	ban	ban
bar	bar	bar
barxane	barxane	barxane, hevbar
beyhewa	bedewa, belaş	bedewa
bêhiş, biyawan	bêhiş, bêvîr	bêhiş
cîya	cîya	cihê
çargoşe	çargoşe	çargoşe
çiwaryek	çarek, çeharek	çaryek
çimtêr	çimmird	çavtêr
dêze	dêze	dîzik
dizyey	diznayî, tirawetiş	dizîn
gîyandar	ganî	candar
hagadar	agadar	agadar
arga, awîrga	argûn,	agirgah
heşerî	heşerî	heşerî, alorî
herese	hewrês	aşît
peşûkîya	pişkyayîş	pişkîn
masey	masaye	werm
varay, waray	varayîş	barîn
waruke	varuke, varike	varik
werawer	veraver	beraber
weriz	ramite	çandî, ajotî
werçîne	weçînayîş	berhevdan, hilçinîn
wêjen	vilince	benîşt
waday	vadayêne, vadayîş	badan” ²⁵

Hetê cumle ra tayê mîsalê veracêkerdişê diyalakta soranî(S), kurmancî-behdîni(K), hewramî(H) û zazakî(Z):

“Gulle berroje hemîşe rrûy be lay rojê da desûrrênê.(S)

Gula berrojê her çax ber bi rroj e.(K)

Rojyapirs hemîşe rruweş la rrociyar bere kera.”(H)

Vererojik her wext ver bi rojî yo.(Z)

“Hermêy Mukriyanê zor xoşe. (S)

Hermiya Mukriyanê gelek xoşe. (K)

Miroy Mukriyanê fire weşêne.” (H)

Miroy Mukriyanê zaf(vêşî) weşî.(Z)

“Hêşûwe tirêyeke gelayekî pêwe ye. (S)

Hûşî tirî pelgekî pêwe ye. (K)

²⁵ S. VEROJ-A. UÇAMAN, *Verheng-Vajname: Kurmancî Hewramî-Dimilî-Senedajî*, weş. WAR, 200-Îstanbul

Hoşê Hengûrekê gellaye wêş ena pa.²⁶ (H)
 Gûşey engûre velg pa wo. (Z)

Wexto ke ma pêmindîşeya dimilî û goranî(hewremanî) xo çiman vera bigîrê, kê eşkenê vajê ke enî wûrdî(hûrdî) dîyalektî hetê fonetîk û kelîman ra nîzdî yewbinî.

Mehardad R. Izady gore di komey esasî yê zîwanê kurdî estî: 1- Kurmancî(ke xo mîyan de zey kurmancîya xwarû (sorani) û kurmancîya serû (yanî behdîni); 2- Pehlewî ya, ke aye ra zî dimilî (zazakî) û goranî peyda bîyê.²⁷ Tayê kesê ke dimilî(zazakî) zey yew lehçeya pehlewî yan zî farisî qebûl kenê, yan nezaneyda xo ra vanê yan zî amancêka ênan ya sîyasî esta. Bêguman enî zîwanî pêro zey parçeyê yew azbete yenê qabûlkerdiş û wexto ke ma rind bala xo bidê nê zîwanan, bi awayêko zelal aseno ke zazakî çiqas nîzdî pehlewî û farisî ya, kurmancî zî ehende nîzdî ênan a.*

²⁶ Mukrîyanî, Kurdistan., "Elîf û Bêy Kurdî wênedar be Tîpî Latîni be Zarawekani: Sorani, Badîni, Feyli, Hewrami", r: 51-56, Çapxaney Kurdistan, Hewlêr-1972

²⁷ Izady, Mehرداد R. *Bir el Kitabi KÛRTLER*, r. 299, weş. Doz

* bew. Pîrî, Mohammad, *Farsî Bîamuzîm*, Weş. Sefareta Îranê, çapa 2., Payîz-2009/Anqera

Farisî	Dimilî (zazakî)	Kurmancî
"âb	aw	av
ameden	ameyen	hatin
âncâ	anca, ewca, uca	ew der
ârd	ard	ar, arvan
âsmân	asmên	asmîn, asîman
bâd	va	ba
bâr	bar	bar
bârân	varan	baran
berf	vewr	befr
borden	berden	birin
bûden	bîyayen, bîyayîş	bûn, bûyin
çend?	çend?	çend?
çap	çep	çep
çera?	çira?	çira?
çetor?	çi tewr?	çi cûre?
daden	dayen, dayîş	dan, dayin
daden	dayene, dayîş	dayin
darû	darû	derman
dendân	dindan	diran
dest	dest	dest
dîden	dîyayene, vînayêne	dîtin
dih	dew	gund
dorost	dûrist	dûrist
dozd	dîzd	dîz
ebr	ewr	ewr
emsal	emserr	îsal
goften	watene, vatiş	gotin
hefte	hewte	hefte
heme	heme	hemû
înca	înca, enca	ev der
kerden	kerdene	kirin
kar kerden	kar kerdene	kar kirin

Dimilî(Zazakî-Kirdî)	Pehlewî	Kurmancî
“acêr	azêr	jêr
adir	ater, atur, ateş	agir
ameyene	ameteen	hatin
hûmaritiş	hemarşîn	hejmartin
ard	ard	ard, arvan
argûş, argoş, hargûş	xergoş	kerguh, kêrguh
asin	asên	hesin, asin
asmên, asmîn	asman, esman	asîman, asman
bes	ves	bes
beste, girêdaye	betsek	girêdayî
cawitiş	coyîten, cûten	cûtin, cûyîn
ciwyayîş	cîvîşnîh, zîsten, cenîh	jiyîn, jîyan, jîn

ke?	kê?	kê?
key?	key?	kengî?
koca?	kamca?	kûder?
ku?	ku ra?	ku?
ma(zemîr)	ma	me
mâh	mang	mang, meh
mâr	mar	mar
men(zemîr)	mi, min	min
merd	merdim	mirov
mîx	mêx, mîx	mîx
morde	merde, morde	mirî
nezdîk	nezdî, nîzdî	nêzîk
niştên	niştene, ronîştene	daniştin
nûşte	nûşte, nûste	nivîs, nivîst
pâ	pay	pê
perde	perde	perde
porsîden	persayene	pirskirin
rev	rem	rev
ruz	roz, roj	roj
sâl	serre	sal
serd	serd	sar
şeb	şew	şev
sorx	sûr	sor
şîr	şit	şîr
şîrîn	şîrîn	şîrîn
şoma(zemîr)	şima	we, hewe
to(zemîr)	to	te
vâje	vaje	bêje
xergûş	hergûş/arweş	kergû
xod	xo, xwi, xwe	xo, xwe
xonek	honik	hênik
xorden	werden	xwarin
xwanden	wenden	xwendin
xwaste	wazten	xwestin
yek	yew	yek
zeban	ziwan, zon	ziman
zemestan	zimistan	zivistan
zen	cenî	jin
zerd	zerd	zer
zîr	cêr	jêr
zîrek	zîrek	jîrek
zûd	rew	zû”

çere	çerek	çêre
çime	çeşmek	çavî, çavkanî
darû	darû, darûk	darû, derman
mezg	mezg	mêjî
derg	derg, diraz, degr	dirêj
dest	dest	dest” ²⁹

Kovara *Jîn* ke serra 1918 de pêsero 25 humarî ameya çapkerdiş û velakerdiş de, gelek neme û nûstişandê ênan de kelîma “dumilî” û “zazakî” pêreyde ameya xebitnayîş.

Mamoste û ziwanzan Qanadê Kurdo zî kitaba xo ya *Gramatîka Zimanê Kurdî Ser Qinyatên Kurmancî û Soranî* de, ziwane kurdî sey çehar dîyalektan qebûl keno: 1-Kurmancî, 2- Zazakî, 3- Lûrî û 4-goranî.³⁰

Wexta ke ma bahsê xebata ziwane kurdî û bîlhesa zî edebiyatê kurdî bikê, bêguman Cîgerxwînî zî gerek rêzeyo vernî de bêro qebûlkerdiş. Cîgerxwîn zaf nûste û şîrandê xo de zazakî zey yew lehça kurdî qebûl keno û kitaba xo ya *Awa û Destûra Zimanê Kurdî*(1961) de zî eynî çî vano. Ziwanzan A. BALÎ bi xo zî dîyalektanê ziwane kurdî hîrê şaxî keno: “1-Kurmancî, 2- Soranî, 3- Zazakî.”³¹

Agadarîye û bawerîya enî kordolog û zanyaran ra zî dîyar beno ke ma kurdî sey yew azbat qebûl bikerê kurmancî, soranî, hewremanî, dimilî (zazakî/kirdî) zî dekenwênê mîyanê ay azbate. Yanî enî dîyalektan mîyan de zî bîlhesa hewremanî, dimilî(zazakî) û goranî nîzdî yewbinan asenê.

Vateyî zaza û zazakî, dimil û dimilî, kird û kirdkî, kirmanc û kirmancî kamik mana de ameyê gurênayîş

Wexta ke ma bala xo bidê belge û nûsteyanê tarîxî, seba zazakî (dimilî/kirdî) û qisekerdoxandê zazakî rê, vate û kelîmeyê ciya ciyayî ameyê nûstiş û telafûzkerdiş. Qisekerdoxê zazakî(dimilî), ca bi ca xo bi nameyê “zaza”, “dimilî”, “kird” û “kirmanc” tarîf kenê, ziwane û dîyalekta xo zî bi namedê “zazakî”, “kirdî”, “dimilî” yan zî “kirmancî” danê sinasnayîş. Kelîma “kird”, mintîqa Gêl û Pîranî de mana dîyarkerdişê ferqêk sosyolojîk zî yena vatiş. Eno derheq de Zîya Gokalp zî vano: “Qewmanê kurdan nameyê ciya ciyayî nayê xo ra û yewbîna(jewbîna). Mîsal, ayê ke kurmancî qisey kenê xo ra nêvanê “kurd”, vanê ma “kurmanc” î û zazayana zî vanê “dûnbûlî”. Ay ke zî zazakî qisey kenê xo

²⁹ Malmîsanij, *Ferhengê Kirdkî-Pewlevkî-Kurmancî*, weş. APEC, Sweden

³⁰ Kurdo, Qanad., *Gramera Zimanê Kurdî bi Kurmancî-Soranî*, r. 7, weş. Koral-1990/Îstenbol

³¹ A. BALÎ, *Kürtçe Dilbilgisi (Türkçe İzahli)*, r. 35, weş Alan, Awdara 1992

ra vanê “kird” û kurmancan ra zî vanê “kirdasî”. Turkî zî, “kurmanc”an ra vanê “kurd” û “dûnbûlî”yan ra zî vanê “zaza”. Bîzatîhî ne qisekerdoxê zazakî û ne zî ê kurmancan bi xo kelîma “zaza” nêxebitnenê.³²

Mewlidê Mela Ehmedê Xasî de zî kelîma “kirdî” ameya xebitnayîş. Seyda peynîya *Mewlidê* xo de vano: “Temam bi viraştişê *Mewlidê kirdî*, bi yardimê Xaliqî û feyz û bereketê pêxemberê ma”.

Dêrsimijî ke bi dîyalekta dimilî qisey kenê xo ra vanê “kirmanc”, bi umûmî kurmancan ra zî vanê “kirdas” û dîyalekta ênan ra zî vanê “kirdasî” yan zî “kirdaskî”.³³ Gerek ma xo vîrê nêkê ke extiyarê ênan kelîma “dimilî” zî xebitnenê. Andranîk, kitaba xo ya “*Dêrsim: Rêwîti û Erdnîgarî*”(1900)³⁴ de, vano birrêk şarê Dêrsimî ziwandê xo ra vatê “dimilî”.

Nûrî Dêrsimî zî zazakîya Dêrsimî sey ziwandê xas ê kurdan qebûl keno û vano: “Ziwandê zazakî yê ke Dêrsimijî qisey kenê, bêguman ziwandê bawkanê înan ê Med û Arîyan o.”³⁵ Û vano kelîma “Zaza” zî bi eslê xo kelîma “Sasan(Sasanî)” ra yena.

Ziwanzan Kemal Badilli zî vano “Zazayê Turkiya, xo kurdê esil qebûl kenê û xo ra vanê kird û kurdandê bînan ra, yanî kurmancan ra zî –bi mana hûrdî vînayîşî de- vanê kirdasî.”³⁶

Mehardad R. Izady derheqê ena mesela de vatişê Bazil Nikitînî neqil keno û vano: “semedo ke qisekerdoxê dimilî zaf vêşî herfa “z” xebitnenê, kurmancan ênan ra vato “Zaza”.³⁷

V. Minorsky zî kelîma “dimilî” û “deylemî” pêwa girêdano û vano vatedê Andreasî gore, navbeyndê “zazayan û deylemîyanê verênan de mêrdimayî esta.”³⁸ Nûste û kitabandê ciyayan de, gelek formê cîya cîya yê nûstena kelîma “dimilî” estî: “dimilî”, “dumbilî” “dailamî”, “deylemî”, “dinbilî” û “dimilî”. Zaf cayan de zî formê kelîma “dimilî”, zey nameyê yew eşîre vêreno. *Şerefname* de “dinbilî”, zey nameyê eşîrêka êzidî ya derûdorê Musil û Şamî vêrena.³⁹

Robert Olson zî vateyê “zaza”, “deylem” û goranî pêwa têkildar qebûl keno û vano: “Zazayê ziwandê xo ra vanê dimilî, ke eno zî, ihtimalê têkilîya ênan û

³² Gokalp, Ziya, *Tetkikê Sosyolojîyî Derheqê Eşîretandê Kurdan de*, r. 27, Nîsana 1992, weşanê Sosyal.

³³ Malmisanij, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, r. 11, Kasim 1996, Deng Yayınları

³⁴ Andranîk, *Dêrsim: Rêwîti û Erdnîgarî*, weş. Deng, Diyarbekir-2009

³⁵ Dêrsimî, Dr. Nûrî, *Kurdistan Tarihinde Dêrsim*, r. 65, Doz yayınları.

³⁶ Badilli, Kemal *Türkçe İzahli Kürtçe Gerameri(Kurmançça Lehçesi)*, Dipnot: 2, r. 22, Med Yayınları.

³⁷ Izady, Mehرداد R, *Bir el Kitabı KÜRTLER*, s. 299, Doz yay.

³⁸ *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:6, r. 1112

³⁹ Xan, Şeref, *Şerefname*, s 21, Hasat yay, 4. Bask, 1990

Deylemîyanê bakûrê Îranî ano kê vîrî. Lehça kurdî ya zazakî, kurmancî ra -ke vêşaneya eşîretanê Kurdistana Bakûrî pê qîsey kenê- vêşêr nîzdîkê lehça goranî ya.”⁴⁰

Vateyê “zaza” û “dimilî”, tayê çimeyan de zî mana nameyê eşîran û cayan de zî ameyo nûstiş. Tayn nûstox û çimey bînî zî vatey “zaza” bi “vatedê “zevezan(zozan)”, “zevezanîye”, “zavzan”, “zewezan”, “zewzan”, “zozanîye” û “zûzan” ra girêdanê.⁴¹

Wexto ke mesela “zaza” yan zî “zazakî”, “kurd” yan zî “kurmancî” bibo û kê bahsê tayê qelemşor û nûştoxanê tirkan nêkê, belkî kay û manîpûlasyonê eyroyênî zî raşt fahm nêbenê. Derheqê ma mesela denijadperestê tirkan Nazmî Sevgen vano: “zazakî zîwanêko tîmîyanek o û eslê xo de zî tirkî ra peyda bîyo.” Peydabiyayîşê kelîma “Zaza” zî tirkandê Oxuzan ra girêdano û vano: “Za” nameyê yew lajê Oxuzxanî bî. Qewmê îptîdaî seba ke vatişê nameyê yewheceyî şîdênaye telafûz kerdênê, nameyê “Za”yê lajê Oxuzxanî zî haway “Za-Za/Zaza” ameyo vatiş.”⁴² Hayrî Başbuğ zî, na mesela sero hema hema vatişê Sevgenî tekrar keno û vano: “tayê mêrdiman qestî ra, bi nîyeto xirab û pêşînhikum “zaza”yan mefhûma “kurd”an mîyan de mûtala kenê. Labelê no hikum, vera realîta tarîxî tam tezatêk teşkîl keno... Kurmancî zî û zazakî zî di lehçeyê cîya yê tirkî yê. Fikirdê ma gore; nameyê “zaza(za-za)”, bi bedêlyayîşê nameyê “su/aw”(su-su) ra peyda bîyo.”⁴³

Ena agadarî ra pey, hewceya ma biney bahsê dûkoment û nûstişê zazakî(dimilî) zî bikê. Yew nîşanê dewlemendeya zîwanan zî, nûste û nûstişê ênan o. Ewro roj nûste û dûkomentê zazakî(dimilî) yê ke ma destê estî zaf taynî yê. Hetê nûstişî ra dîyalekta zazakî(kirdkî) lawaz a, henda kurmancî aver nêşîya. Eke ma nûsteyê hewramanî û goranî xanedê dimilî(zazakî, kirdkî) sero nêhesibnê û ewro ra pey sewbîna dûkomentê newe yê dimilî(zazakî) cayandê tarî ra nêvejî roşnayê, nûsteyê ke Peter Lercî bi namedê “*Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-Chalder*”(1858) pêser kerdî, zey dûkomentê verênî yê zazakî qebûl benê. Nê metnê zazakî(dimilî) yê hetê Peter Lerchî ra ameyê pêserkerdiş de, kelîma “**kirdî**” ameya nûstiş. P. Lerc mesela “*Kauxê Nêrib û Héynî*” de, vateyê Xelef Axa eno hawa neqil keno: “*Xelef Axayî va ki eskerî xoe ra: Baunî(bawnî) axaler, ma şuenî kauxe, metirsî, eskerî Deqma Begî zavu, hema piyeru Tirk î, nişênî ma de kauxe bikî, ma piyeru canmirdî kirdan î, miyerdeî aşîran î, metirsî,*

⁴⁰ Olson, Robert, *Kürt milliyetçiliğinin kaynakları ve Şeyh Said ayaklanması*, s. 145-46, Özge yay. Ankara-1992

⁴¹ bewn. notê binên ê 153, Malmisanij, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, r. 11, Kasim 1996, Deng Yayınları

⁴² Sevge, Nazmî, *Zazalar ve Kızılbaşlar: Coğrafya-Tarih-Hukuk-Folklor-Teogoni*, KALAN yayınları, Kızılay-ANKARA

⁴³ Başbuğ, Hayrî., *İki Türk Boyu: Zazalar ve Kurmanclar*, s. 17-33, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara-1984

ma ha şuenî, heta ki sereî mi niwenu, şima çewîrî çî çinu... ”⁴⁴ Wexto ke ma bala xo bidê enî metnan, eke tayê kemaneya problemê alfabe ya nûstîşê metnan nêbo, ziwane mintîqa Nêrîbe zey eyro yo, qet nêbedêlyayo.⁴⁵

Nê metnan ra dime, yewna metnê nûsteyê kirdî(zazakî), *Mewlûdê Mela Ehmedê Xasî* yo, ke sera 1889 de ameyo nûstîş. Xoçeyê Xasî ra dime, Miftîyê Sorege Êsman Efendîyo Babijî zî *Mewlûdêk*(1903) bi zazakî nûşt.

Enînan ra teber, ma şênê vajê ke nûste û nûstîşê dimilî(zazakî-kirdî), enî serrandê peyênan de biney vêşî bîyê û serrandê 1975î ra na heta roj bi roj vêşî bîyê. Enî seran de kovara *Tîrêj* û rojnameyê *Roja Welat* û *Raya Azadî* de tayan nûsteyê folklorîk yê dimilî ameyê çapkerdiş û velakerdiş. Ewro zî gelek kovaran û malperan de nûsteyê dimilî(zazakî, kirdî) yenê çapkerdiş û velakerdiş. Wexto ke bahsê xebat û nûstîşê dimilî(zazakî) bibo, hewceyo ma verê hemin xebata weşanxane û kovara *Vate* bîyarê xo vîrî. Bêguman dîyalekta dimilî(zazakî, kirdî) tena kovara *Vate* de nênûsyena, kovarê sey *War*, *BÎR*, *Tij* û ay bînan de zî nûstey bi dîyalekta dimilî yenê velakerdiş.

Cografya ke qisekerdoxê zazakî(dimilî) tede vela bîyê

Ewro derheqê humara nifûsê qisekerdoxandê dimilî(zazakî) fikrê ciya ciyayî estî; tayê vanê bi texmînî nîzdî 2,5-3 mîlyonî qisekerdoxê dimilî(zazakî) estî; labelê nûştux û bidegêrayox Osman Aydin zî vano “goreyê humartîşê nifûsê serra

⁴⁴ Lerch, Peter J. A.: *Forschungen über die kurden und die iranischen Nordchaldar.* rûpel 78 Band I St. Petersburg 1857:

pyêru amê pyesêr, Xalêf aya vâ ke eskêri xôera: baûni, ayalêr, mā şuen’i kauçê, mêtêrsi, eskêri Dâqma bêgi zâvu, hêm’a pyêru Tîrki, nêşên’i mâte kauçê bîkî, mā pyêru dān mîrdi kîrdani, myêrdei aşirani, mêtêrsi, mā ha şuen’i, hêtake sêrei me ûewên’u, şîma tîwîri tî tînu. Eskêri Xalêf aya vâ ke: mā ha şuen’i,

⁴⁵ Bewnî, birêk çîroka ke ay metnan mîyan de ameyo velakerdiş: “*Zemanê veriyê yew(yau) mêrde û cênîyay (cênîai) xoe bî, yew(yau) keîna û yew lac tera bî. Cenîya eyî merde, peynîde mêrde şî yewna cênî arde. Di serrî vînerî, yew keyna aya cênî ra bî. Ena cênî bîye dişmenê lacek û keyneke veryêne.*

Keîneke şuena golikan de; keîneke rocêkî yereyî golikana yena, ek birayê xoe çinu, persêna cênîyay bawukî xoe, vana ki: birayê mi ça yo? Cenêke keynek ra vana ki: Birayê tue şiyu key xalanê xoe.

Keînek aya şu ra kuwena, hau(hawn) veyênena, ek birayê xoe kiştu, eîştu zîndan. Sibah wardena, baukê xoe ra vana: bawo mi emşewe yew hewn dî, eki cenîyay tue(to) birayîê mi kiştu, eîştu zîndan. Baukê keyneke xoe ra va ki: xêr bo, senî birayê tue(to) kişêno?

Keînek va ki: bau(bawo), mi haunê(hawunê) xoe de dî, birayê mi kiştu, eîştu zîndan, ez ha warzenua, şuena golikan de, yerey yena keîye, eke birayê mi amewo (amewo), ez zama weşu, xeyir ke biraê mi nêameû ez hênî tuerî golikandê nêşuêna, ez etîya nêvindena.

Baukê keyneke xoe ra va ki: ewru ti şue golikandê, ez gêrena, eke mi biraî tue dî, bizani ki: ek cenîa mi şîma de saxe na, xêr ki mi biraî tîe nêdî, ne ez vindena ne ti viunde.” Lerch, Peter J. A.: *Forschungen über die kurden und die iranischen Nordchaldar.* rûpel 80-81. Band I St. Petersburg 1857

2000î(14.388.784), %6.54ê nifûsî Kurdistan Bakurî, bi lehça dimilî(zazakî) qisey kenê.”⁴⁶ Bêguman heta ke dew û şeharan de goreyê agadarîya fermî ya raşte, nifûs nêro tesbîtkerdiş û xarîteya dîyalektolojî ya kurdî nêvirazyo, dîyarkerdişê nîsbetê qisekerdoxanê dimilî(zazakî) gelek zahmet o. Çimkî zaf cayê ke bi qisekerdişê xo zaza(dimil) yenê qebûlkerdene, wexto ke ma rind bala xo bidê dîyar beno ke ewcayan saf dimil(zaza) nîyê, nifûsêko mûhîm ê kurmancan zî ewca de esto. Wexto ke ma bala xo bidê cografa velabiyayişê eşîretan û ziwane ênan, eno hal hîna zelal dîyar beno. “Kurdistan de zaf eşîretî estî ke yew mintîqa de dimilî(zazakî), yew mintîqa de kurmancî, yewna mintîqa de zî soranî û hewremanî qisey kenê. Mesela: Eşîra Heyderan, Dêrsim de zazakî, Wan de kurmancî û başûrê Kurdistanî de zî soranî qisey kenê; eşîra Lolan, Dêrsim de zazakî, mintîqa Wan û Hekarî de zî kurmancî qisey kenê; eşîra Demenan, Dêrsim de zazakî, mintîqa Sêwaz, Wan û Hekarî de zî kurmancî qisey kenê; eşîra Şadiyan Dêrsim, Çewlîk, Muş û Qereqoçana Xarpête de kurmancî û qeza Madenî de zî Zazakî qisey kenê; eşîra Îzolî Bîngol, Dêrsim, Elazîz, Melatiya û Sorek de kurmancî û qeza Pûtûrge ya Melatya de zî zazakî qisey kenê; Xormekê Çewlîke tayê dewê ênan zazakî û tayêna zî kurmancî qisey kenê... ”⁴⁷ Yanî cografya qisekerdoxanê dimilî(zazakî) yewpare nîya.

Mehmed Mîhrî vano, “Zazayî: binkîyê qismêk wîlayetandê zey Erzurum, Xarpêt, Dîyarbekir, Bedlîs û Azerbaycanî yê.”⁴⁸ Ay wîlayet û qezayê ke bi temamî yan zî qismî zazakî (dimilî) qisey kenê; vakur de Dêrsim û Çewlîk de vêşaneya nifûsê ênan bi zazakî (dimilî) qisey kenê. Dîyarbekir(Pîran, Hêne, Gêl, Arxenî, Çermûk, Çingûş, Lice, Qulp), Xarpêt û Ezirgan de zî qismêke mûhîm ê nifûsê ênan bi dimilî qisey kenê. Wîlayetê Semsûrî de tena qeza Gergerî(Aldûş), Riha de qeza Sorege, Bedlîs de 15ê dewê Modkan, Mûş de zî qismêke qeza Vartoye, qorî qezayandê Sêwaz, Erzirom û Sêrt de zî bi dîyalekta dimilî(zazakî) qisey kenê. Ma eşkenê vajê enê cayê ke cor de ameyê dîyarkerdiş, ênan ra teber, dîaspora de û metropolandê Turkiye de zî nifûsêko mûhîm ê qisekerdoxanê zazakî(dimilî) esto.

Peyênî de, gama ke kê têkiliya lînguîstîk û tarîxî ya gruba ziwananê Hînd-Awropayî, gruba ziwananê Hînd-Aryanî(Îranî) û gruba ziwananê Îranîyan pê miqayese bikê, kê eşkenê vajê ke pêmendîş û mêrdimayeya enî ziwanan bi hawayêko aşkera dîyar bena. Bîlhese zî ziwane gruba îranî xo mîyan de zaf nizdîyê yewbinê. Bêguman navbeyna ênan de tayê ferq û ciyayêya lînguîstîkî zî

⁴⁶ Aydın, Osman. *Li Kurdistana Bakûr struktura demografîk*, www.lemonde-kurdi.com, hejmar:19

⁴⁷ Kurij, Seyîdxan, *Zazalar ve Zazaca Yazımının Tarihiçesi*, <http://www.kovarabir.com/seyidkhan-kurij-zazaca-yaziminin-trahicesi-II>

⁴⁸ Mîhrî, Mehmed M.M),., *Mukaddimet-ül İrfan*, Necmî İstikbal Metbasi, İstanbul-1918, bew. <http://www.kovarabir.com/mehmet-mihrim-m-mukaddimet-ul-irfan/>

esta. Amanca ena nûstene zî, bi hawayêko objektîf dîyarkerdişê ay ciyayê yo. Sebeb çî beno wa bibo, wexto ke yew ziwanî ra lehçeyê ciyayî peyda bibê, behsê nîzdîyê û dûreya ênan, behsê pêmendîşê û ciyayeya ênan zî bena. Raya xebata zanistî de, çîyo ke esas o, gerek kê pêşînhikûm nêbê û perspektêfêko sîyasî manîpûlasyon nêkê. Ena çarçova de wexto ke ma hetê gramer, xezîna kelîme û viraştişê ênan, têkilîya kulturî û tarîxî ra, zazakî(dimilî) û kurmancî muqayese bikê, qet şuphe çînyo ke ferqê navbeyna ênan zey ferqê di lehçeyan o. Ayê ke vanê “zazakî lehçeya ziwanê kurdî nîya, yew lehçeya farisî ya”, gerk bişênê nê têtê xo îspat bikerê. Mîsalê ke ma cor de dayê, ênan de zî dîyar beno ke zazakî çîqas nîzdî farisî ya, kurmancî û soranî zî bi kemaneye henda zazakî nîzdîyê farisî yê, heta kê şênê vajê ke kurmancî û soranî hetê fonetîk û sentaksî ra, hîna zaf nîzdîyê farisî yê. Feqet ayê ke vajê nîzdîyêya ziwananê îranîyan, nîzdîyêya zazakî-kurmancî yan zî soranî û hewremanî zafê a, bi hawayêko zelal dîyar beno ke ên enî ziwan û lehçeyan yew zî rind nêzanê. Enî bêj xusûsiyetî, lehçe û ziwanandê gruba Hîn-Awrupayî mîyan de zî estî. Mîsal; ayê ke bi ziwanê îtalyankî û îspanyolkî qisey kenê, zafîya ênan qisekerdişê yewbine fam kenê, labelê yewbine famkerdişê qisekerdoxanê Îtalyankî yê herêma Lombardîya û Sicîlaya zaf zahmet o. 08.07.2012

Çime:

- A. BALİ, *Kürtçe Dilbilgisi (Türkçe İzahli)*, weş Alan, Awdara 1992
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, 5. Baskı, Ankara-1995
- Alakom, Rohat, *Kurdolojî Biliminin 200 yıllık Geçmiş(1787-1987)*
- Amêdî, Sadiq Behadîn, *Rêzimana Kurdi: Kurmancîya jorî û jêrî ya Berhevkerî*.
- Andranîk, Dêrsim: *Rêwîti û Erdnîgarî*”, weş. Deng, Diyarbekir-2009
- Aslanoglu, Osman., *Kolay Farsça*, say. 94-95, Kent ışıkları yay, 2. Baskı
- Aydın, Osman., *Li Kurdistana Bakûr struktura demografik*,
- Badilli, Kemal *Türkçe İzahli Kürtçe Gerameri(Kurmancça Lehçesi)*, Med Yayınları.
- BALİ, A. *Kürtçe Dilbilgisi (Türkçe İzahli)*, r. 31, weş Alan, Awdara 1992
- Başbuğ, Hayri., *İki Türk Boyu: Zazalar ve Kurmanclar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara-1984
- Bedir Xan, Emîr Celadet & Roger Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi*, r. 9, weşanê Doz, 1997-İstenbol
- Bilgin, M. Siraç, *Zarahuştra GATHALAR*, weş Doz
- Blau, Joye, *Kürtçe Dilbilim ve Sözlük Çalışmaları*, STUDIA KURDICA, Nisan 1985, Paris
- Bruinessen, Martîn, *Studia Kurdica, Onyedinci yüzyılda Kürtler ve dilleri: Kürt lehçeleri üzerine Evliya Çelebi'nin notları*,
- Dersimî, Dr. Nûrî, *Kurdistan Tarihinde Dersim*, Doz yayınları.
- El Dahoodî, Zuhdî, *Tarîx, Kultur û Xebata Zindebîyayîşê Kurdan*, weş. DENG
- Gokalp, Ziya, *Tetkikê Sosyolojîyê Derheqê Eşîretandê Kurdan de*, Nîsana 1992, weşanê Sosyal.
- Izady, Mehرداد R, *Bir el Kitabı KÜRTLER*, Doz yay.
- *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:6
- Kaya, Korhan, *Hindistan'da Diller(Ziwanê Hindîstani)*, weş. İmge-2005.
- Kesrevî, Armîn, *Xud Amuzî Xetî Avestayî*
- Kıran, Zeynel, *Dilbilim Akımları*, Onur yay.
- Kurdo, Qanad., *Gramera Zimanê Kurdi bi Kurmancî-Soranî*, r. 7, weş. Koral-1990/İstenbol
- Kurij, Seyîdxan, *Zazalar ve Zazaca Yazınının Tarihçesi*,
- Lerch, Peter J. A.: *Forschungen über die kurden und die iranischen Nordchaldar* (1857)
- Malmîsanij, *Ferhengekê Kirdkî-Pewlevkî-Kurmanckî*, weş. APEC, Sweden
- *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Kasim 1996, Deng Yayınları
- Andranîk, Dêrsim: *Rêwîti û Erdnîgarî*”, weş. Deng, Diyarbekir-2009
- Mc. Carus & Minorsky, *Kürtlerin Menşei ve Kürt dili incelemeleri*, 1963- İstanbul
- Mîhrî, Mehmed M.M),., *Mukaddimet-ül İrfan*, Necmî İstikbal Metbası, İstanbul-1918,
- Mukrîyanî, Kurdistan., *“Elif û Bêy Kurdi wênedar be Tîpî Latîni be Zarawekani: Sorani, Badîni, Feyli, Hewramî”*, Çapxaney Kurdistan, Hewlêr-1972
- Paul, Ludwig, *I. Uluslar arası Zaza Dili Sempozyumu*, say. 20, Bingöl Üniversitesi yayınları, 2011
- Pîrî, Mohammad, *Farsça Öğrenelim*, say. 186, 2. Baskı
- S. VEROJ-A. UÇAMAN, *Verheng-Vajname: Kurmancî Hewramî-Dimilî-Senedajî*, weş. WAR, İstanbul-2000
- Sevge, Nazmî, *Zazalar ve Kızılbaşlar: Coğrafya-Tarih-Hukuk-Folklor-Teogoni*, KALAN yayınları, Kızılay-ANKARA
- Xan, Şeref, *Şerefname*, Hasat yay, 4. Baskı-1990
- Xeznedar, Dr. Maruf, *Zimanê Kurdi*,